

بررسی تطبیقی توسعه منطقه‌ای خراسان رضوی

Adaptive Comparison of Regional Development of Khorasan Razavi

Mohammad. Hosein Saebi¹

محمدحسین صائبی^۱

Received: 13/02/2012

Accepted: 10/07/2012

پذیرش: ۹۱/۰۴/۲۰

دریافت: ۹۰/۱۱/۲۴

Abstract

One of the most important goals of regional planning is balanced development of human complexes of a region. In this research, regional development of Khorasan is studied by using Human Development Composite Index (HDI) model and development of cities of the province, development based on planning and balanced growth of the province in time interval between 1996 to 2006 have been analyzed and evaluated by adaptive comparison of development of the cities. Evaluation and study of indexes indicates that there is an unbalanced development of the province. In employment index, the difference between level of cities' deprivation and the mean, during the years of study specially in 1996, shows inappropriate distribution of job opportunities among cities of the province. Spatial distribution of level of enjoyment and cities' deprivation in terms of literacy, apart from the capital of province, signifies no special concepts. Also, study of guardianship index indicates that developed cities are located in both central and western part of province and eastern deprived cities.

Keyword: Human Development Composite Index (HDI), Regional Planning, Khorasan Razavi, Regional Development.

چکیده

یکی از مهمترین اهداف برنامه‌ریزی منطقه‌ای، توسعه متوازن مجتمع‌های زیستی منطقه مورد نظر است. در این تحقیق، سعی شده است با استفاده از مدل شاخص ترکیبی توسعه انسانی (HDI)، توسعه منطقه‌ای خراسان رضوی بررسی گردد و با مقایسه تطبیقی توسعه شهرستان‌های استان، توسعه مبتنی بر برنامه‌ریزی و رشد متوازن استان در بازه زمانی سرشماری سال ۱۳۷۵ تا ۱۳۸۵، تحلیل و ارزیابی شود. بررسی و ارزیابی شاخص‌های مورد مطالعه حاکی از توسعه نامتوازن استان است. در خصوص شاخص اشتغال، اختلاف سطح محرومیت شهرستان‌ها با رقم میانگین، در سال‌های مورد مطالعه به ویژه در سال ۱۳۷۵، نشانگر توزیع نامناسب فرصت‌های شغلی بین شهرستان‌های استان است. توزیع فضایی سطح برخورداری و محرومیت شهرستان‌ها از نظر شاخص با سوادی، به غیر از مرکز استان، مفهوم خاصی را نمی‌رساند. همچنین بررسی شاخص بار تکفل، حاکی از این موضوع است که غالباً شهرستان‌های توسعه‌یافته در این شاخص در مرکز و غرب استان و شهرستان‌های محروم در شرق استان واقع شده‌اند.

واژگان کلیدی: شاخص ترکیبی توسعه انسانی (HDI)، برنامه‌ریزی منطقه‌ای، توسعه منطقه‌ای، خراسان رضوی.

1. MA in Geography and City Planning
(Saebiho@gmail.com)

۱. کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری (Saebiho@gmail.com)

مقدمه

هدف نهایی برنامه‌ریزی فضایی در کلیه سطوح ملی، منطقه‌ای، ناحیه‌ای و غیره، حرکت به سمت تحقق عدالت اجتماعی در برخورداری از منابع طبیعی و سرمایه‌های ملی است. یکی از موانع مهم توسعه، وجود پدیده دوگانگی و عدم توازن اقتصادی-اجتماعی در سطح منطقه است (موحد، ۱۳۹۰: ۴۳). در همین راستا، طرح‌های گسترده آمایش سرزمین و مطالعات متنوع اجتماعی، اقتصادی، طبیعی و غیره در مقیاس‌های مختلف صورت می‌گیرد تا تحقق هدف، تسهیل و تسریع گردد.

در کشور ایران اینگونه مطالعات، قبل و بعد از انقلاب اسلامی انجام شده است و به نظر می‌رسد در بُعد مطالعات و برنامه‌ریزی، حداقل از دیدگاه شکلی و تئوریک، کمبودی وجود نداشته باشد. ولی آنچه حائز اهمیت است نتیجه عملی و تأثیر مثبت آن بر جامعه است که از دقت در مطالعات، برنامه‌ریزی مبتنی بر مطالعات و اجرای صحیح آن حاصل می‌شود. ارزیابی شرایط یک منطقه (مقیاس مورد مطالعه این مقاله) در دو بازه زمانی مختلف، می‌تواند نشانگر توفیق یا عدم توفیق در برنامه‌ریزی و یا اجرای آن باشد.

مدل‌های متعددی برای ارزیابی طرح‌ها و برنامه‌های منطقه‌ای وجود دارد. در این مقاله از مدل شاخص ترکیبی توسعه انسانی (HDI) استفاده شده است. این مدل، برای درجه‌بندی کشورها از لحاظ توسعه انسانی، در برنامه عمران سازمان ملل متحد، مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد. در این مدل از سه شاخص امید به زندگی، درصد باسوادی و درآمد سرانه، برای درجه‌بندی کشورها استفاده می‌شود. ولی در سطح مناطق، شهرها و نواحی به منظور بررسی درجه توسعه‌یافتگی می‌توان از شاخص‌های دیگری نیز استفاده نمود (Hekmatnia, Mousavi, 1385: 219).

در این پژوهش شاخص‌های اشتغال، باسوادی و بارتکفل، مورد استفاده قرار گرفته‌اند. ابتدا، سطح محرومیت

شهرستان‌ها در ارتباط با این شاخص‌ها محاسبه گردیده است. سپس، سطح توسعه‌یافتگی آن‌ها در فاصله زمانی دو سرشماری عمومی براساس مدل شاخص ترکیبی توسعه انسانی تعیین و بررسی شده است. به این ترتیب، اجرای برنامه‌های توازن منطقه‌ای در سطح شهرستان‌های خراسان رضوی (منطقه خراسان) مورد ارزیابی قرار گرفت. البته ذکر این نکته ضروری است که هدف این مقاله، ارزیابی توفیق برنامه‌های منطقه‌ای برای حصول به تعادل و توازن منطقه است و رشد یک شاخص در یک شهرستان و یا رشد کلیه شهرستان‌ها بدون ایجاد تعادل در رشد و توسعه، مورد بحث این مقاله نیست. کما اینکه ضریب باسوادی در سال ۱۳۸۵، نسبت به سال ۱۳۷۵، با رشد قابل توجهی همراه است. ولی این توسعه به‌طور متوازن در کلیه شهرستان‌ها توزیع نشده است. در نهایت شهرستانی که در سال ۱۳۷۵، محروم‌ترین شهرستان (خواف) در سطح استان بوده است، در سال ۱۳۸۵، باز هم محروم‌ترین است و شهرستانی که در سال ۱۳۷۵، برخوردارترین بوده است در سال ۱۳۸۵ هم در همان وضعیت قرار دارد. روش تحقیق در این مقاله توصیفی-کاربردی است.

مواد و روش‌ها

در این تحقیق، ابتدا آمار شاخص‌های مورد نظر از سایت اینترنتی مرکز آمار ایران، در قالب فایل اکسل دانلود و تهیه شده، سپس در محیط اکسل، براساس مرحله اول مدل شاخص ترکیبی توسعه انسانی، سطح محرومیت شاخص‌ها در شهرستان‌های مورد نظر، محاسبه شده است. در این مرحله، به منظور نمایش کیفیت پراکندگی شاخص‌ها، نقشه‌های توزیع فضایی آن با استفاده از نرم‌افزار GIS، ترسیم گردیده است. در نهایت با استفاده از فرمول‌های مراحل بعدی مدل، شاخص ترکیبی توسعه انسانی شهرستان‌ها، محاسبه و مورد ارزیابی قرار گرفته است.

تعریف منطقه

دریک تعریف ساده می‌توان گفت منطقه، شامل بخشی از

توسعه اقتصادی اجتماعی تعبیر شده که معیار سنجش قدیمی یعنی محصول ناخالص ملی ناکافی به نظر رسید، یک سری از معیارهای پیچیده که سطوح تعلیم و تربیت، کمک‌های درمانی، مسکن، خدمات و کالاهای دیگر، که به-طور وسیعی مفهوم رفاه و آرامش می‌داد، مورد استفاده قرار گرفت (Moris, 1387: 19). مرحله سوم تفکر توسعه در طی سال ۱۹۸۰، با گسترش مفهوم توسعه همراه شد. در آن زمان، مسائل و مشکلات زیست‌محیطی، آلودگی، تغییرات جوی، آلودگی صدا، آب یا آلودگی چشم‌اندازهای محیطی بودند (همان: ۲۰).

در واقع مفهوم توسعه طی چند دهه گذشته از انحصار دیدگاه رشد اقتصادی خارج شده است و دیگر هدف توسعه، صرفاً افزایش مصرف سرانه نیست و دیدگاه عدالت اجتماعی، خوداتکایی و تعادل بوم‌شناسانه، با مفهوم نوین توسعه پیوند یافته است (Ziary, 1383: 13).

توسعه منطقه‌ای

توسعه منطقه‌ای عبارت است از ایجاد تغییر در توزیع فضایی پدیده‌های اقتصادی و اجتماعی از قبیل جمعیت، درآمد، درآمدهای دولت، تولید انواع کالا و خدمات، تسهیلات حمل‌ونقل و سایر زیرساخت‌های اجتماعی و حتی قدرت سیاسی (Management Planning...., 2006: 11). توسعه منطقه‌ای اغلب در برگیرنده دو هدف متضاد رفاه مردم و رفاه مکان‌ها است. همواره از پیش معلوم است که ایجاد اشتغال در جاهایی که مردم زندگی می‌کنند، به دلیل اجتناب از هزینه‌های روانی و اقتصادی مهاجرت و منابع طبیعی و تجهیزات سرمایه‌ای و زیرساخت‌های اجتماعی، بر تأمین شغل در مکان‌های دیگر اولویت دارد (Management Planning...., 2006: 14).

در یک نگاه تاریخی، تحول برنامه‌ریزی منطقه‌ای و تئوری توسعه منطقه‌ای در چهار مرحله صورت گرفته- است. رویکرد اولیه مبتنی بر توسعه منابع و حفظ محیط

سرزمین (شامل چندین شهر و روستاهای وابسته) یا به عبارت دیگر، یک یا چند استان می‌شود. این تفکیک و تقسیم، مبتنی بر ویژگی‌های مشترک مجموعه، از جمله ویژگی‌های طبیعی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی همگن خواهد بود.

منطقه از هر دیدگاهی و با هر تخصصی تعریف شود باید جنبه‌های زیر را داشته باشد:

۱. بخشی از فضا و سرزمین را شامل شود.
۲. در تعدادی از عوامل و ویژگی‌های خود وجه اشتراک داشته باشد.
۳. دارای روابط عملکردی در شاخص‌ها باشند.
۴. بعد از سطح ملی و بالاتر از سطح شهری قرار گیرد (هال، پیتر ۱۳۸۱: ۸۷).

برنامه‌ریزی منطقه‌ای

برنامه‌ریزی منطقه‌ای، مدیریت یکپارچه منابع اقتصادی، اجتماعی و فیزیکی یک منطقه است (Johnson, 2002: 12925). اصولاً برنامه‌ریزی، تهیه مجموعه‌ای از اقدامات مرتبط و مکمل قابل اجرای مبتنی بر مطالعات است که در راستای حرکت هوشمندانه به سمت هدف مشخص تنسيق می‌یابد. به‌طور ساده، برنامه‌ریزی منطقه‌ای را می‌توان کوششی متشکل و منظم برای انتخاب بهترین راه‌ها و روش‌ها به منظور رسیدن به اهداف خاص در یک منطقه دانست (Shia, 1385: 90). به تعبیر دیگر، برنامه‌ریزی منطقه‌ای عبارت است از روند منظم و متشکل برای انتخاب بهترین روش‌ها و مدل جهت رسیدن به اهداف رشد و توسعه در مناطق مختلف (Ziary, 1378: 88).

مفهوم توسعه

در طی دهه ۱۹۴۰ تا ۱۹۵۰، توسعه، در واقع یک فرایند محض اقتصادی شناخته شده بود. در حقیقت اصطلاح توسعه به‌طور مداوم برای توسعه اقتصادی بکار برده شده بود. در اواخر دهه ۱۹۶۰، توسعه به مفهومی فزاینده به

$$XJ = 1/N \sum_{i=1}^N x_{ij} \quad .۲$$

$$= (1 - XJ) \text{ HDI} \quad .۳$$

اگر مقدار $0 \leq HDI \leq 0.5$ باشد، سطح منطقه، محروم است.

اگر مقدار $0.5 \leq HDI \leq 0.8$ باشد، سطح توسعه منطقه، متوسط است.

اگر مقدار $0.8 \leq HDI \leq 1$ باشد، سطح توسعه منطقه، بالا است.

(Hekmatnia, Mirrnajaf Mousavi, 1385: 219-220)

شاخص‌های مورد مطالعه

اشتغال

در سرشماری‌های مورد نظر، شاغل به کسانی اطلاق شده‌است که شغل داشته باشند یا حداقل دو روز از هفت روز گذشته را کار کرده باشند. افرادی که به خدمت وظیفه عمومی مشغول هستند، کسانی که با کمک هزینه تحصیلی دولتی و در قبال تعهد خدمت مشغول تحصیل هستند (Management Planning...., 2006: 118).

در اغلب کشورها، اشتغال کامل، هدف توسعه اقتصادی است. با توجه به اینکه اشتغال و بیکاری دارای ابعاد فضایی و زمانی است، به همین دلیل، از بین بردن نابرابری‌های منطقه‌ای از نظر اشتغال و بیکاری یکی از اهداف برنامه‌ریزی میان منطقه‌ای است.

دستیابی به عدالت اجتماعی در گرو اشتغال کامل است که این امر به تفاوت‌های درآمدی میان مردم برمی‌گردد (Ziari, 1378: 100).

توزیع مناسب اشتغال در یک منطقه، یکی از مظاهر توفیق برنامه‌های اقتصادی آن منطقه است که باعث توزیع مناسب صنایع و همچنین بسترسازی برای استفاده از پتانسیل‌های نواحی می‌گردد. از این‌رو اشتغال، شاخص مهمی در ارزیابی برنامه‌های اقتصادی مناطق خواهد بود.

زیست است و در مرحله دوم، توسعه اقتصادی متوازن برای دستیابی به رفاه منطقه‌ای، در مقیاس ملی هدف-گذاری شده‌است. پس از سال ۱۹۸۰، برنامه‌ریزی منطقه‌ای براساس ایده‌های نئولیبرال پایه‌ریزی گردیده و نیازهای سیاسی و فرهنگی منجر به رویکردهای جدیدی در برنامه‌ریزی منطقه‌ای شده‌است. در نهایت، توجه ویژه‌ای به ارتباط نزدیک بین تئوری و عمل در برنامه‌ریزی منطقه‌ای و فعالیت‌های جغرافیدانان صورت گرفته است (Soja, 2009: 259).

مدل‌های تعیین سطح توسعه‌یافتگی

برای تعیین نابرابری‌های منطقه‌ای و نواحی مدل‌های مختلفی ابداع شده‌است و مورد استفاده قرار می‌گیرد که از آن جمله می‌توان به مدل امتیاز استاندارد شده و شاخص Z ، که روشی است برای تعیین درجه توسعه اقتصادی مناطق، نواحی، استان‌ها و غیره اشاره کرد (Hekmatnia, Mousavi, 1385: 217- 216). مدل تاکسونومی عددی یکی دیگر از روش‌های درجه‌بندی نواحی از لحاظ درجه توسعه یافتگی است.

شاخص ترکیبی توسعه انسانی (HDI) از دیگر مدل‌هایی است که برای درجه‌بندی کشورها از لحاظ توسعه انسانی، توسط برنامه عمران سازمان ملل متحد مورد استفاده قرار می‌گیرد. در این مدل از سه شاخص امید به زندگی، درصد باسوادی و درآمد سرانه برای درجه‌بندی کشورها استفاده شده است. ولی در سطح مناطق، شهرها و نواحی به منظور بررسی درجه توسعه یافتگی می‌توان از شاخص‌های زیاد دیگری استفاده نمود.

ساختار کلی مدل به شرح زیر است:

$$۱. \text{ اندازه حداقل } XI - \text{ اندازه واقعی } XI = \text{ شاخص } XI$$

$$\text{ اندازه حداقل } XI - \text{ اندازه حداکثر } XI$$

با توجه به ارتقای شهرستان های مهولات و خلیل آباد در سال های اخیر به سطح شهرستان، و نیز به این دلیل که شهرستان رشتخوار در سرشماری های ۱۳۶۵ و ۱۳۷۵، متعلق به شهرستان تربت حیدریه بوده است، در بررسی ها برای همسان سازی تقسیمات درون استانی، در راستای فراهم شدن امکان مقایسه، شهرستان های مذکور به شهرستان قبلی الحاق گردید. در مجموع، ۱۵ شهرستان در سرشماری ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ به عنوان خراسان رضوی همسان سازی شده و مورد بررسی قرار گرفته اند (شکل ۱).

شکل ۱. موقعیت استان خراسان رضوی

تعیین سطح توسعه یافتگی شهرستان های خراسان رضوی

الف) محاسبه سطح محرومیت شهرستان های خراسان رضوی همانطور که گفته شد، در این مطالعه از مدل شاخص ترکیبی توسعه انسانی (HDI) استفاده شده است. ولی به جای شاخص های مورد استفاده سازمان ملل، شاخص های اشتغال (اقتصادی)، باسوادی (فرهنگی) و بار تکفل (اجتماعی) مورد بررسی قرار گرفته است. ابتدا سطح محرومیت شهرستان ها در ارتباط با شاخص های مورد مطالعه، براساس فرمول مرحله یک مدل مذکور، محاسبه و تشریح گردیده و سپس به محاسبه سطح توسعه یافتگی شهرستان ها پرداخته شده - است.

باسوادی

کسانی که بتوانند متن ساده ای را به فارسی و یا هر زبان دیگر بخوانند و بنویسند، باسواد تلقی می شوند (Management Planning...., 2006:511).

بار تکفل (معکوس)

بار تکفل، بخشی از کل جمعیت یک کشور است که در گروه های سنی زیر ۱۵ سال و ۶۴ سال به بالا قرار دارند و از لحاظ اقتصادی غیر مولدند (تودارو، ۱۳۷۷: ۸۴۷). شاخص بار تکفل به عنوان یک شاخص اجتماعی در بررسی سطح فرهنگی و رفاه اجتماعی جامعه قابل استفاده است.

معرفی محدوده مورد مطالعه

استان خراسان رضوی وسعتی بیش از ۱۲۷ هزار کیلومتر مربع دارد. این استان، بین مدار جغرافیایی ۳۲ درجه و ۳۰ دقیقه تا ۳۷ درجه و ۴۱ دقیقه عرض شمالی از خط استوا و ۵۶ درجه و ۱۹ دقیقه تا ۶۱ درجه و ۱۸ دقیقه طول شرقی از نصف النهار گرینویچ قرار گرفته است.

استان خراسان رضوی از شمال و شمال شرقی به طول ۵۳۱/۶ کیلومتر، با جمهوری ترکمنستان و از شرق به طول حدود ۳۰۲ کیلومتر با کشور افغانستان مرز مشترک دارد و از لحاظ مرزهای داخلی از شمال غربی با استان خراسان شمالی و از جنوب به استان خراسان جنوبی و از غرب و نیمه شمال غربی به استان های یزد و سمنان محدود است (Management Planning...., 2006:41).

تقسیمات کشوری منطقه

براساس آخرین تقسیمات کشوری، استان خراسان رضوی ۱۹ شهرستان، ۶۴ بخش، ۶۹ شهر و ۱۶۱ دهستان است (Management Planning...., 2006: 41) و در سال ۱۳۸۵، شهرستان فردوس از این استان منفک و به استان خراسان جنوبی الحاق گردید و تعداد شهرستان های استان به ۱۸ شهرستان کاهش یافت.

اشتغال

در جدول ۱، نتایج محاسبات سطح محرومیت شهرستان‌های استان در ارتباط با شاخص اشتغال درج شده است. همان‌طور که در جدول مذکور مشاهده می‌شود، در سال ۱۳۷۵، تعداد ۴ شهرستان فریمان، قوچان، کاشمر و تربت حیدریه دارای محرومیت بالا در شاخص اشتغال بودند و سطح محرومیت آن‌ها بیش از ۰/۵ بود. در سال ۱۳۸۵، تعداد شهرستان‌هایی که سطح محرومیت آن‌ها بیش از ۰/۵ بود، به ۳ شهرستان کاهش یافت که فقط شهرستان قوچان

با شهرستان‌های محروم سال ۱۳۷۵، مشترک بود و شهرستان‌های تایباد و سرخس جایگزین شهرستان‌های با سطح محرومیت بالا در سال ۱۳۷۵، شدند. در سال ۱۳۷۵، ۹ شهرستان با سطح پائین‌تر از ۰/۲، که نشانگر مرتبه نسبی توسعه‌یافتگی در شاخص اشتغال است، وجود داشته است که با توجه به تعداد کل شهرستان‌ها (۱۵ شهرستان) رقم قابل توجهی است. این تعداد، در سال ۱۳۸۵، به ۵ شهرستان رسید که نشانگر کاهش سطح اشتغال و افزایش سطح محرومیت این شاخص در منطقه است.

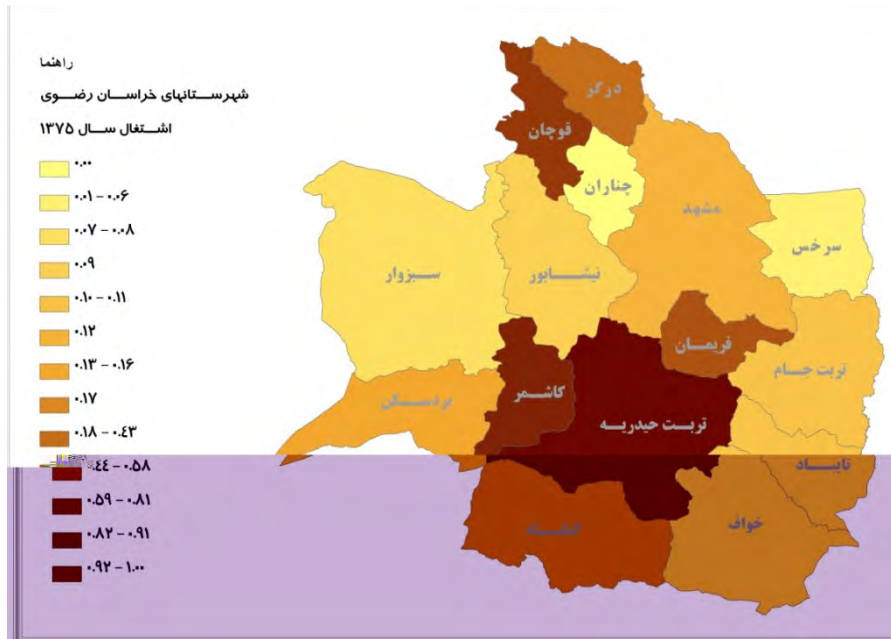
جدول ۱. محاسبه ضریب اشتغال و سطح محرومیت شهرستان‌ها در سال‌های ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵

شهرستان	اشتغال سال ۱۳۷۵			اشتغال سال ۱۳۸۵			سطح محرومیت	
	جمعیت فعال	شاغل	ضریب اشتغال	جمعیت فعال	شاغل	ضریب اشتغال	سال ۱۳۷۵	سال ۱۳۸۵
بردسکن	۲۰۷۴۷	۱۸۹۴۹	۹۱/۳۳	۲۸۲۶۹	۲۵۹۱۶	۹۱/۶۸	۰/۱۶	۰/۲۰
تایباد	۲۹۱۷۸	۲۶۲۸۲	۹۰/۰۷	۴۲۷۷۰	۳۶۴۴۷	۸۵/۲۲	۰/۲۰	۰/۶۱
تربت جام	۵۴۱۲۳	۵۰۱۱۶	۹۲/۶۰	۷۳۸۱۹	۶۶۳۰۶	۸۹/۸۲	۰/۱۱	۰/۳۲
تربت حیدریه	۹۱۲۲۳	۶۰۲۶۷	۶۶/۰۷	۱۲۹۲۳۷	۱۱۹۵۷۹	۹۲/۵۳	۱	۰/۱۵
چناران	۲۶۱۶۰	۲۵۱۰۸	۹۵/۹۸	۳۷۵۸۲	۳۳۸۵۰	۹۰/۰۷	۰	۰/۳۰
خواف	۲۱۷۰۷	۲۰۰۹۱	۹۲/۵۶	۳۱۸۴۳	۲۸۹۶۷	۹۰/۹۷	۰/۱۱	۰/۲۵
درگز	۲۶۳۱۴	۲۱۸۳۳	۸۲/۹۷	۲۹۷۳۸	۲۶۵۶۵	۸۹/۳۳	۰/۴۳	۰/۳۵
سبزوار	۱۲۱۲۶۴	۱۱۳۳۶۳	۹۳/۴۸	۱۵۹۰۹۱	۱۴۵۰۸۷	۹۱/۲۰	۰/۰۸	۰/۲۳
سرخس	۱۷۹۷۱	۱۶۹۳۴	۹۴/۲۳	۳۱۱۴۹	۲۴۵۹۲	۷۸/۹۵	۰/۰۶	۱
فریمان	۲۰۷۱۴	۱۶۲۷۸	۷۸/۵۸	۲۸۵۵۸	۲۶۰۲۰	۹۱/۱۱	۰/۵۸	۰/۲۴
قوچان	۶۳۱۸۳	۴۵۳۴۱	۷۱/۸۶	۵۷۹۹۲	۵۰۰۴۸	۸۶/۳۰	۰/۸۱	۰/۵۴
کاشمر	۵۸۹۶۴	۴۰۵۹۵	۶۸/۸۵	۷۵۷۷۱	۷۰۳۰۸	۹۲/۷۹	۰/۹۱	۰/۱۳
گناباد	۳۰۸۳۰	۲۸۰۶۴	۹۱/۰۳	۴۴۱۱۶	۴۱۸۶۱	۹۴/۸۹	۰/۱۷	۰
مشهد	۵۷۳۴۸۷	۵۲۹۷۳۸	۹۲/۳۷	۹۵۸۴۴۵	۸۸۹۳۳۳	۹۲/۷۹	۰/۱۲	۰/۱۳
نیشابور	۱۱۸۲۲۸	۱۱۰۴۵۳	۹۳/۴۲	۱۶۷۴۴۰	۱۵۴۶۲۶	۹۲/۳۵	۰/۰۹	۰/۱۶

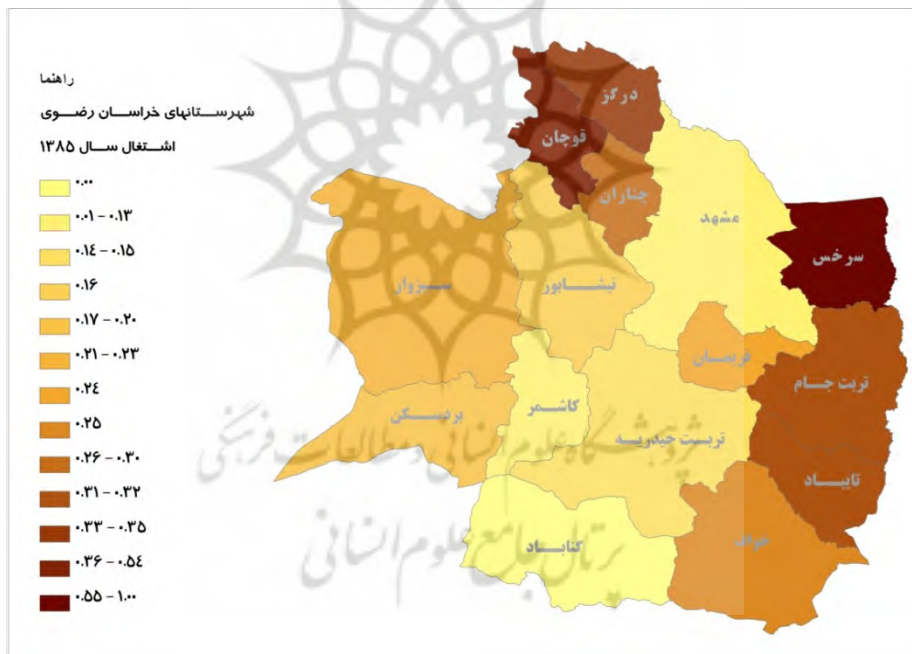
منبع: وب سایت مرکز آمار ایران

تعداد ۶ شهرستان جایگاه خود را نسبت به سال ۱۳۷۵، ارتقا داده‌اند. سطح برخورداری و محرومیت شهرستان‌ها از دیدگاه توزیع فضایی در شکل‌های ۲ و ۳ نمایش داده شده است.

ستون وضعیت تغییرات، در جدول ۱. نشان می‌دهد که در سال ۱۳۸۵، نسبت به سال ۱۳۷۵، تعداد ۹ شهرستان با آفت درجه در سطح محرومیت شاخص اشتغال مواجه بوده‌اند و

شکل ۲. سطح محرومیت اشتغال در سال ۱۳۷۵

شکل ۳. سطح محرومیت اشتغال در سال ۱۳۸۵

نمایش گذاشته‌اند. نکته قابل توجه وجود محرومیت اشتغال در شهرستان‌های مرکزی استان است که در سال ۱۳۷۵، تعادل فضایی شاخص اشتغال را کمی دچار خدشه و اختلال کرده‌است.

این تعادل، در سال ۱۳۸۵، به چشم نمی‌خورد و شهرستان‌های برخوردار در نواری که از شمال به جنوب استان کشیده

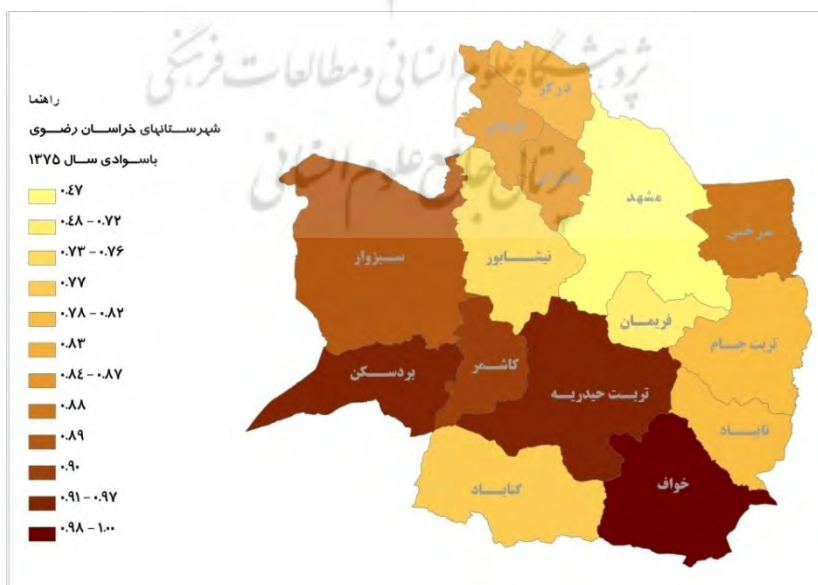
بررسی فضایی شاخص اشتغال در سال ۱۳۷۵، نشانگر نوعی تعادل فضایی است. شهرستان‌های برخوردار، در نقاط مختلف استان پراکنده شده‌اند. چناران و مشهد در شمال، سبزوار در غرب، تربت جام در شرق، خواف و گناباد در جنوب و تایباد در شمال شرقی از جمله شهرستان‌های برخوردار هستند که توزیع مناسبی را به

سال ۱۳۷۵، به ۴ شهرستان افزایش یافته است. میانگین میزان محرومیت شاخص باسوادی شهرستان‌ها در سال ۱۳۸۵، ۰/۸۴ است که نسبت به میانگین سال ۱۳۷۵ (۰/۶۳)، اُفت قابل توجهی داشته است. در سرشماری سال ۱۳۸۵، تعداد ۱۲ شهرستان با تنزل سطح روبرو هستند. در این دوره، تعداد شهرستان‌های با سطح محرومیت زیر ۰/۵۰، به یک شهرستان (مشهد ۰/۴۷) کاهش یافته است. تعداد شهرستان‌های دارای محرومیت بالا از دیدگاه این شاخص در سال ۱۳۸۵، ۱۴ شهرستان است که نسبت به سال ۱۳۷۵، به ۴ شهرستان افزایش داشته است. میانگین میزان محرومیت شاخص باسوادی شهرستان‌ها در سال ۱۳۸۵، ۰/۸۴ است که نسبت به میانگین سال ۱۳۷۵ (۰/۶۳)، اُفت قابل توجهی داشته است. در سرشماری سال ۱۳۸۵، تعداد ۱۲ شهرستان با تنزل سطح روبرو شده‌اند. طبق جدول ۲ در سال ۱۳۸۵، تعداد ۱۲ شهرستان با تنزل شرایط (رشد منفی) و ۲ شهرستان با ارتقا و یک شهرستان با حفظ شرایط قابل مشاهده است. شکل‌های ۴ و ۵ توزیع فضایی سطح محرومیت شاخص باسوادی در سال‌های مورد مطالعه را نمایش می‌دهد که تغییرات آن معنادار نیست.

شده است متمرکز شده‌اند و شهرستان‌های مرزی (شرقی) و غربی جایگاه خود را نسبت به دوره قبل، از دست داده‌اند میانگین سطح محرومیت شاخص اشتغال در سال ۱۳۷۵، ۰/۳۲ و در سال ۱۳۸۵، ۰/۳۱ است که اختلاف سطح محرومیت شهرستان‌ها با رقم میانگین، در سال‌های مورد مطالعه به‌ویژه در سال ۱۳۷۵، نشانگر توزیع نامناسب فرصت‌های شغلی بین شهرستان‌ها است.

با سوادی

جدول ۲ ضریب باسوادی و سطح محرومیت شهرستان‌ها را در دو سرشماری ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵، نشان می‌دهد. همان‌طور که در جدول ۲ مشاهده می‌شود، در سال ۱۳۷۵، ۵ شهرستان مشهد، گناباد، فریمان، نیشابور و درگز شهرستان‌های با سطح محرومیت پائین‌تر از ۰/۵۰ و سطح برخورداری متوسط هستند و شهرستانی که در سطح توسعه‌یافتگی این شاخص قابل تعریف باشد، وجود ندارد. در سال ۱۳۸۵، تعداد شهرستان‌های با سطح محرومیت زیر ۰/۵۰، به یک شهرستان (مشهد ۰/۴۷) کاهش یافته است. تعداد شهرستان‌های با محرومیت بالا از دیدگاه این شاخص در سال ۱۳۸۵، ۱۴ شهرستان است که نسبت به

شکل ۴. توزیع فضایی سطح محرومیت شاخص باسوادی در سال ۱۳۷۵

بار تکفل (معکوس)

بار تکفل به‌عنوان آینه‌ای از وضعیت آینده اقتصادی مردم قابل بررسی و توجه است. به این معنی که در صورت وجود پتانسیل پس‌انداز که یکی از عوامل مهم آن پائین بودن بار تکفل است. رشد اقتصادی مردم در آینده دور یا نزدیک قطعی خواهد بود. در کنار شاخص اشتغال که وضعیت حال اقتصادی مردم را نشان می‌دهد، شاخص بار تکفل وضعیت آینده اقتصادی مردم را به تصویر می‌کشد.

در بررسی بار تکفل نیز از ابزار و روش‌های مورد استفاده در بررسی شاخص‌های اشتغال و باسوادی استفاده شده است. با این تفاوت که بر خلاف شاخص‌های قبلی که پائین‌بودن رقم سطح محرومیت حاوی بار مثبت بود، پائین‌بودن عدد سطح محرومیت شاخص بار تکفل، حاوی بار منفی است. مثال زیر موضوع را روشن‌تر خواهد کرد:

براساس فرمول مرحله اول شاخص ترکیبی توسعه انسانی، سطح محرومیت بار تکفل‌های ۴ نفر و ۵ نفر به ترتیب ۰/۵۰ و ۰/۲۵ خواهد بود که بار تکفل ۵ نفر نسبت به ۴ نفر، محرومیت بیشتری را تداعی می‌کند. ولی سطح محرومیت آن طبق فرمول مذکور، رقم پائین‌تری را نشان می‌دهد. برای رفع این مشکل و همسان‌سازی آن با سایر شاخص‌ها، عدد حاصل از تفاضل یک، به‌عنوان سطح محرومیت لحاظ گردیده‌است. و اصطلاحاً حالت معکوس آن در ارزیابی لحاظ شده است. بنابراین، سطح محرومیت ۴ نفر و ۵ نفر، در مثال بالا با تفاضل یک، به ترتیب ۰/۵۰ و ۰/۷۵ خواهد بود و به این ترتیب رقم پائین‌تر، همانند سایر شاخص‌های مورد مطالعه، حاوی بار مثبت است. با توجه به این توضیحات، به بررسی شاخص بار تکفل شهرستان‌های مورد نظر در سال‌های ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ می‌پردازیم.

جدول ۳. بار تکفل و سطح محرومیت شهرستان‌های استان در سال‌های ۱۳۷۵ و ۱۳۸۵ (وب سایت مرکز آمار ایران)

شهرستان	سال ۱۳۷۵			سال ۱۳۸۵			سطح محرومیت (معکوس)	
	جمعیت	شاغل	بار تکفل	جمعیت	شاغل	بار تکفل	(با تفاضل	(با تفاضل
							۱۳۸۵(۱)	۱۳۷۵(۱)
بردسکن	۶۴۰۶۵	۱۸۹۴۹	۳/۳۸	۶۹۵۵۱	۲۵۹۱۶	۲/۶۸	۰/۰۳	۰
تایباد	۱۲۵۷۳۱	۲۶۲۸۲	۴/۷۸	۱۴۵۹۹۲	۳۶۴۴۷	۴/۰۱	۰/۸۶	۰/۶۲
تربت جام	۲۱۰۳۴۹	۵۰۱۱۶	۴/۲۰	۲۴۴۴۵۵	۶۶۳۰۶	۳/۶۹	۰/۵۸	۰/۳۶
تربت حیدریه	۳۳۹۲۴۰	۶۰۲۶۷	۵/۶۳	۳۷۳۲۶۱	۸۳۹۹۷	۴/۴۴	۱	۱
چناران	۱۰۷۲۷۰	۲۵۱۰۸	۴/۲۷	۱۱۰۹۶۶	۳۳۸۵۰	۳/۲۸	۰/۳۶	۰/۴۰
خواف	۹۲۱۵۸	۲۰۰۹۱	۴/۵۹	۱۱۰۳۷۸	۲۸۹۶۷	۳/۸۱	۰/۶۵	۰/۵۴
درگز	۷۸۶۱۴	۲۱۸۳۳	۳/۶۰	۷۵۹۲۵	۲۶۵۶۵	۲/۸۶	۰/۱۳	۰/۱۰
سبزوار	۴۱۹۵۴۳	۱۱۳۳۶۳	۳/۷۰	۴۴۰۱۳۳	۱۴۵۰۸۷	۳/۰۳	۰/۲۲	۰/۱۴
سرخس	۷۳۶۰۴	۱۶۹۳۴	۴/۳۵	۸۷۴۴۲	۲۴۵۹۲	۳/۵۶	۰/۵۱	۰/۴۳
فریمان	۷۷۵۵۵	۱۶۲۷۸	۴/۷۶	۸۷۲۶۶	۲۶۰۲۰	۳/۳۵	۰/۴۰	۰/۶۲
قوچان	۲۳۶۸۷۵	۴۵۳۴۱	۵/۲۲	۱۸۶۰۲۲	۵۰۰۴۸	۳/۸۲	۰/۶۰	۰/۸۲
کاشمر	۱۸۶۷۶۵	۴۰۵۹۵	۴/۶۰	۱۹۴۳۶۶	۵۶۱۴۰	۳/۴۶	۰/۴۶	۰/۵۴
گناباد	۱۰۳۶۲۵	۲۸۰۶۴	۳/۶۹	۱۱۰۱۳۵	۴۱۸۶۱	۲/۶۳	۰	۰/۱۴
مشهد	۲۲۴۷۹۹۶	۵۲۹۷۳۸	۴/۲۴	۲۹۰۹۰۱۷	۸۷۷۰۶۲	۳/۳۲	۰/۳۸	۰/۳۸
نیشابور	۴۱۲۹۰۴	۱۱۰۴۵۳	۳/۷۴	۴۴۸۱۷۰	۱۵۴۶۲۶	۲/۹۰	۰/۱۵	۰/۱۶

هر صورت آینده اقتصادی مناسبی را برای شهرستان‌ها به دنبال نخواهد داشت.

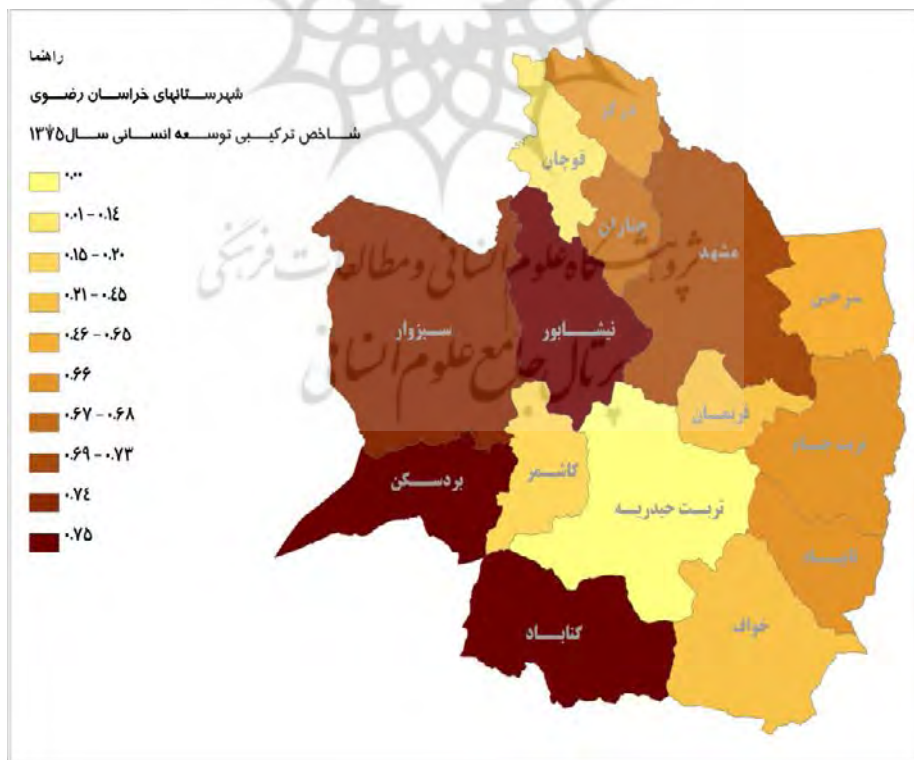
شکل ۶ و ۷، در یک نگاه نشان می‌دهد که در سال ۱۳۸۵، اکثر شهرستان‌های مرکزی و غربی استان بار تکفل پائین و شهرستان‌های شرقی (مرزی) بار تکفل بالایی دارند. به عبارت دیگر شهرستان‌های توسعه یافته این شاخص در غرب و مرکز و شهرستان‌های محروم در شرق استان تمرکز یافته‌اند.

ب) شاخص ترکیبی توسعه انسانی شهرستان‌های استان خراسان رضوی

پس از محاسبه سطح محرومیت شهرستانهای استان براساس مرحله اول مدل شاخص ترکیبی توسعه انسانی، در مرحله دوم از سطح محرومیت آن‌ها در کلیه شاخص‌ها میانگین‌گیری می‌شود و در مرحله سوم، سطح توسعه یافته‌گی شهرستان‌ها با محاسبه تفاضل یک و عدد میانگین هر شاخص در ارتباط با هر کدام از شهرستان‌ها، محاسبه می‌گردد.

در جدول ۳، مشاهده می‌شود که تعداد ۵ شهرستان در سال ۱۳۷۵، در شاخص بار تکفل سطح توسعه یافته‌گی دارند و میزان سطح محرومیت آن‌ها زیر ۰/۲۰ است. در سال ۱۳۸۵، این رقم به ۴ شهرستان کاهش یافته است. در هر دو سرشماری، ۴ شهرستان در این شاخص، در سطح توسعه یافته‌گی مشترک هستند ولی جایگاه و سطح آن‌ها با اندکی تغییر همراه است. در سرشماری ۱۳۷۵، ۴ شهرستان و در سرشماری ۱۳۸۵، ۵ شهرستان سطح متوسطی دارند و در هر دو سرشماری، ۶ شهرستان بار تکفل بالا و سطح محرومیت بالایی دارند.

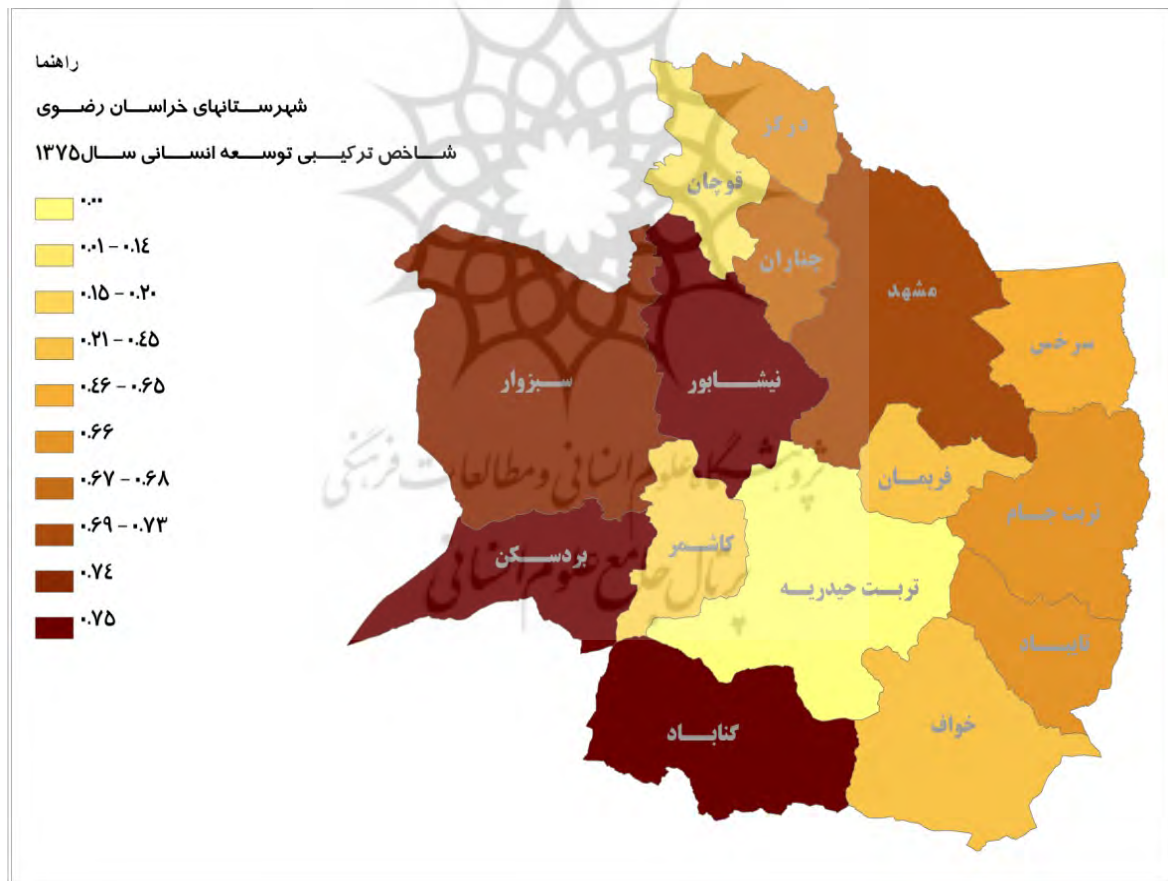
با نگاهی به ستون وضعیت تغییرات جدول ۳، مشاهده می‌شود، ۶ شهرستان بهبود شرایط داشته‌اند و ۷ شهرستان با افت مواجه بوده و ۲ شهرستان شرایط سال ۱۳۷۵ را در سال ۱۳۸۵ نیز حفظ نموده‌اند. افزایش بار تکفل در سال ۱۳۸۵، ناشی از کاهش ضریب اشتغال و رشد جمعیت است که در

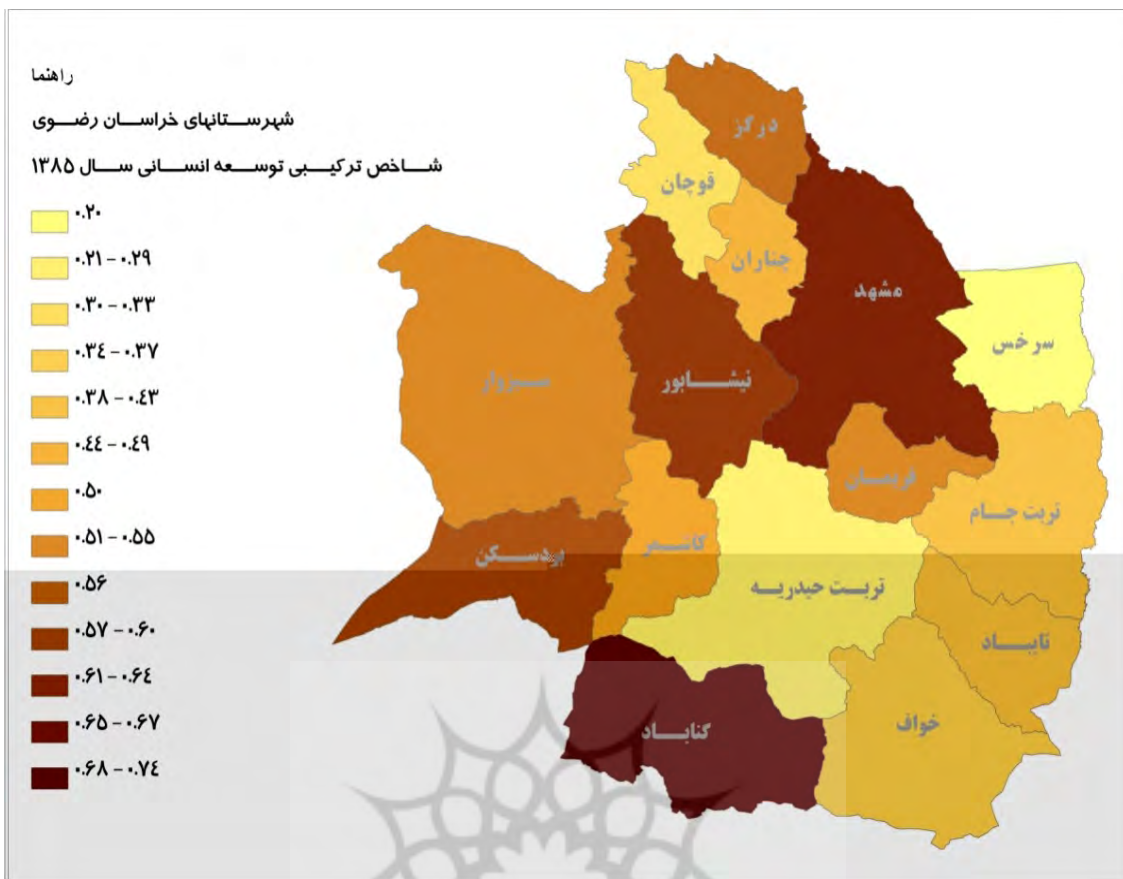
شکل ۶. توزیع فضایی شاخص بار تکفل در سال ۱۳۷۵

(بین ۰/۸۰-۰/۵۰) واقع شده‌اند و شهرستان توسعه یافته‌ای در استان وجود ندارد. در سال ۱۳۸۵، فقط شاخص شهرستان سرخس ۰/۲۰ بوده است و شهرستان‌های دیگر به ترتیب، تایباد با سطح ۰/۲۵، تربت جام ۰/۴۳، تربت حیدریه ۰/۲۹، چناران ۰/۴۹، خواف ۰/۳۷، قوچان ۰/۳۳ و کاشمر ۰/۵۰ قرار گرفته‌اند که در رده شهرستان‌های محروم محسوب می‌شوند. تعداد شهرستان‌های محروم در سال ۱۳۸۵ نسبت به ۱۳۷۵، سه مورد افزایش داشته است. در سال ۱۳۸۵، در سطح متوسط شهرستان‌های بردسکن با سطح ۰/۶۰، سبزوار ۰/۵۵، درگز ۰/۵۶، گناباد ۰/۷۴، مشهد ۰/۶۷ و نیشابور ۰/۶۴ قرار گرفته‌اند. در این سال نیز شهرستانی با سطح توسعه یافته مشاهده نمی‌شود.

همان‌طور که در جدول ۴، مشاهده می‌شود شهرستان های فریمان، کاشمر، قوچان و تربت حیدریه در سال ۱۳۸۵، سطح توسعه یافتگی خود را قدری افزایش داده‌اند. که البته با توجه به سطح توسعه یافتگی، رشد کاشمر از ۰/۲۰ به ۰/۵۰ قابل توجه است ولی مشهد از نظر سطح توسعه یافتگی دچار افت ضریب بوده به طوری که در سال ۱۳۸۵، از ۰/۷۳ به ۰/۶۷، کاهش داشته است. مجموعاً، ۱۱ شهرستان استان در سطح توسعه یافتگی با تنزل سطح مواجه بوده‌اند. شاخص توسعه انسانی شهرستان‌های فریمان و خواف ۰/۴۵ است. بنابراین شهرستان‌های مذکور از جمله شهرستان‌های محروم محسوب می‌شوند. شهرستان‌های دیگر در سطح متوسط

شکل ۸. توزیع فضایی شاخص ترکیبی توسعه انسانی ۱۳۷۵

شکل ۹. توزیع فضایی شاخص ترکیبی توسعه انسانی ۱۳۸۵

محرومیت شاخص اشتغال در شهرستان برخوردار (گناباد) و شهرستان محروم (سرخس) و همچنین دیگر شهرستان‌های برخوردار و محروم استان در دو سال مورد مطالعه است. همان‌طور که در شکل‌های ۴ و ۵ مشاهده شد، توزیع فضایی سطح برخورداری و محرومیت شهرستان‌ها از نظر شاخص باسوادی، به‌غیر از مرکز استان، مفهوم خاصی را به ذهن متبادر نمی‌سازد. صرفاً سلطه کلان‌شهر منطقه از نظر سطح باسوادی قابل توجه است. به‌طوری‌که در سرشماری سال ۱۳۸۵، تنها شهرستانی که در سطح قابل قبولی از شاخص باسوادی قرار دارد، شهرستان مشهد است. بررسی این شاخص هم حاکی از سلطه کلان‌شهر منطقه و عدم وجود برنامه برای رشد و توسعه متوازن این شاخص در سطح استان در بازه زمانی مورد مطالعه است. شکل‌های ۶ و ۷ نشان می‌دهد که در سال ۱۳۸۵، توزیع

بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به نتایج بررسی‌های به‌عمل‌آمده که در شکل‌های ۲ و ۳ به‌تصویر کشیده شد، هیچ‌گونه توسعه و تغییر معناداری در شاخص اشتغال مشاهده نمی‌شود و نتایج حاصل، حاکی از عدم توازن منطقه‌ای در ارتباط با شاخص مذکور است. در کل بررسی شاخص اشتغال از دیدگاه مختلف بیانگر فقدان برنامه یا عدم اجرای برنامه‌های توازن درون منطقه‌ای به‌ویژه در بُعد اقتصادی است و جذب سهم بیشتری از اشتغال در سال ۱۳۸۵، توسط شهرستان‌های بزرگ نیز حاکی از جذب ارگانیک و خارج از قاعده امکانات اقتصادی توسط این شهرستان‌ها است که خود نوعی بی‌برنامه‌گی و عدم کنترل را تداعی می‌کند. از دیگر دلایل عدم توازن منطقه‌ای در سال ۱۳۸۵، وجود اختلاف فاحش بین سطح توسعه یافتگی و

شاخص بار تکفل نشانگر شرایط ارگانیک این شاخص در سطح استان است. این شرایط علاوه بر اینکه ناکارآمدی برنامه های فرهنگی و اجتماعی استان را به تصویر می کشد، آینده اقتصادی شهرستان های محروم این شاخص (شهرستان های با بار تکفل بالا) را در هاله ابهام قرار می دهد.

سطح توسعه یافتگی شهرستان های مورد مطالعه، نشان دهنده عدم وجود برنامه یا عدم اجرای برنامه توازن منطقه ای بوده و تغییرات حاصل، خارج از کنترل است. به طوری که تعداد شهرستان های محروم این شاخص در سال ۱۳۸۵، نسبت به سال ۱۳۷۵، از ۵ شهرستان به ۸ شهرستان افزایش و تعداد شهرستان های واقع در سطح متوسط از ۱۰ به ۶ مورد کاهش داشته است و در هیچ کدام از این سال ها شهرستان توسعه یافته ای وجود نداشته است.

۱. تدوین برنامه های توسعه منطقه ای مبتنی بر مطالعات منطقه ای و مطالعات آمایش سرزمین؛

۲. تخصیص منابع بر اساس برنامه های تدوین شده در راستای توازن منطقه ای؛

۳. تدوین و اجرای نظام ارزشیابی مدیران اجرایی بر مبنای تعهد به اجرای برنامه ها و شاخص توسعه متوازن منطقه ای.

فضایی شاخص بار تکفل تقریباً مشابه سال ۱۳۷۵ است. تمرکز شهرستان های نسبتاً توسعه یافته در مرکز و غرب استان و شهرستان های محروم در شرق استان از دیدگاه شاخص بار تکفل نشانگر شرایط ارگانیک این شاخص در سطح استان است. این شرایط علاوه بر اینکه ناکارآمدی برنامه های فرهنگی و اجتماعی استان را به تصویر می کشد. آینده اقتصادی شهرستان های محروم این شاخص (شهرستان های با بار تکفل بالا) را در هاله ابهام قرار می دهد. همان طور که در شکل های ۴ و ۵ مشاهده شد، توزیع فضایی سطح برخورداری و محرومیت شهرستان ها از نظر شاخص باسوادی، به غیر از مرکز استان، مفهوم خاصی را به ذهن متبادر نمی سازد. صرفاً سلطه کلان شهر منطقه از نظر سطح باسوادی قابل توجه است. به طوری که در سرشماری سال ۱۳۸۵، تنها شهرستانی که در سطح قابل قبولی از شاخص باسوادی قرار دارد، شهرستان مشهد است. بررسی این شاخص هم حاکی از سلطه کلان شهر منطقه و عدم وجود برنامه برای رشد و توسعه متوازن این شاخص در سطح استان در بازه زمانی مورد مطالعه است.

شکل های ۶ و ۷ نشان می دهد که در سال ۱۳۸۵، توزیع فضایی شاخص بار تکفل تقریباً مشابه سال ۱۳۷۵ است. تمرکز شهرستان های نسبتاً توسعه یافته در مرکز و غرب استان و شهرستان های محروم در شرق استان از دیدگاه

References

- Hekmatnia, H. Mosavi, M. (2006), Application in Geography with an emphasis on urban and regional planning, Elme Novin publications, Yazd, First Printing.
- Johnson, D.A. (2002), Regional Planning, History of, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, University of Tennessee, USA: 12925-12930
- Khanifar, H. (2010), An introduction to the concept land use planning and its application in Iran, Journal of land use planning.
- Management Planning Khorasan Razavi (2006), Statistical Yearbook of Khorasan
- Razavi 2005: 118
- Morise, Artor, (2008), Geography and Development, Translated by: Lotfi, S., Mazandaran University Publication, First Printing.
- Movahed, A., Firozi, M., Rozbeh, H. (2011), Analysis of the degree of development of the city in Khuzestan using factor analysis and cluster analysis, Journal of Urban Studies and Planning, Vol.2, No.5.
- Pitre, H. (2002), Urban and Regional Planning, Translated by: Tabrizi, J., Processing and planning company (affiliated to Tehran

- Municipality), Tehran, First Printing.
8. Shiea, E. (2006), Introduction to the principles of urban planning , Publication of Elmo Sanat University, Seventeenth printing
 9. Soja, EW. (2009), Regional Planning and Development Theories, International Encyclopedia of Human Geography, University of California – Los Angeles, Los Angeles, CA, USA: 259–270.
 10. Statistical Center of Iran, (2008), Bitā (On line).
 11. Tofiq, Firoz(2005), Land use planning: Global experience and adapt it to the situation in Iran, Research and Studies
 12. Center of Planning and Architecture, First Printing. Vol.2, No.2, Spring & Summer.
 13. www.sci.org.ir
 14. Ziari, K. (2004), Schools and theories and models and Regional Planning Program, Yazd University, first printing.
 15. Ziari, K. (2008), Principles of Regional Planning , Yazd University, Fourth printing.

